

ČEŠTINA

u n i v e r z á l i a
a

s p e c i f i k a

5

2004

ČEŠTINA – UNIVERZÁLIA A SPECIFIKA

5

Sborník 5. mezinárodního setkání bohemistů
v Brně 13.-15. 11. 2003

Separát

Tobias SCHEER: O samohláskové délce při derivaci v češtině224-239
VOWEL LENGTH IN THE DERIVATIONAL MORPHOLOGY OF CZECH

Editors © Z. Hladká, P. Karlík
Masarykova univerzita v Brně

Vydalo Nakladatelství Lidové noviny (NLN, s.r.o.), Praha, v roce 2004
ISBN 80-7106-659-1

Citace: Hladká, Z.–Karlík, P. (eds.): Čeština – univerzália a specifika, 5.
Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2004

OBSAH

HOSTÉ

Joseph E. EMONDS: Organizace lexikonu	9
<i>THE ORGANIZATION OF LEXICON</i>	

FÓRUM

Petr KARLÍK: Mají dějová substantiva slovesný rod?	33
<i>ARE DERIVED ACTION NOMINALS SENSITIVE TO THE ACTIVE - PASSIVE VOICE DISTINCTION?</i>	
Aleš SVOBODA: Poznámka o českých zjišťovacích otázkách v budoucím čase ve srovnání s anglickými.....	47
<i>A NOTE ON CZECH FUTURE TENSE YES-NO QUESTIONS IN COMPARISON WITH THOSE IN ENGLISH</i>	
Josef ŠIMANDL: Korpus jako (jediný) zdroj?	50
<i>EIN KORPUS ALS (EINZIGE) QUELLE?</i>	

SYMPOZIUM – REFERÁTY

Markus GIGER: 55 let po Garvinovi: Čeština a standardní průměrná evropština	58
<i>55 JAHRE NACH GARVIN: TSCHJECHISCH UND STANDARD-DURCH- SCHNITTSEUROPAISCH</i>	
Galina NEŠČIMENKOVÁ: K zintenzivnění tendencí konvergentního vývoje současných slovanských jazyků.....	67
<i>К АКТИВИЗАЦИИ ТЕНДЕНЦИЙ КОНВЕРГЕНТНОГО РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННЫХ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ</i>	
Petr SGALL: K obohacování spisovné češtiny	77
<i>ON ENRICHING STANDARD CZECH</i>	
Masako U. FIDLEROVÁ: Zvukový symbolismus v češtině (na pozadí japonštiny a jiných jazyků)	86
<i>SOUND SYMBOLISM IN CZECH: AN APPROACH BASED ON JAPANESE AND OTHER LANGUAGES</i>	
Valerie VASILJEVOVÁ: Mezijazyková funkční asymetrie z hlediska specifiky příbuzných jazyků	94
<i>FUNCTIONAL ASYMMETRIES IN RUSSIAN AND CZECH FROM THE VIEWPOINT OF RELATED LANGUAGES</i>	
František ČERMÁK: Jazyková variabilita: Příklad přísloví	99
<i>LANGUAGE VARIABILITY: CONSIDERING PROVERBS</i>	
Marek NEKULA: Deminutiva a zdvořilost	110
<i>DMINUTIVE UND HÖFLICHKEIT</i>	

Milada HIRSCHOVÁ: Ilokuční slovesa: Mezi pragmatikou a syntaxí	120
<i>ILLOCUTIONARY VERBS: BETWEEN PRAGMATICS AND SYNTAX</i>	
George CUMMINS: Funkce hovorového instr. pl. v komunikační výpovědi	129
<i>THE FUNCTION OF THE COLLOQUIAL INSTRUMENTAL PLURAL IN THE UTTERANCE</i>	
François ESVAN: Budoucí čas a vid v češtině: Několik poznámek na základě korpusových dat	136
<i>FUTUR ET ASPECT DU VERBE EN TCHÈQUE: QUELQUES REMARQUES SUR LA BASE DES DONNÉES DU CORPUS</i>	
Vladimír PETKEVIČ: Využití pravidel pro negaci v automatickém značkování českých korpusů	143
<i>THE EXPLOITATION OF NEGATION RULES FOR THE AUTOMATIC TAGGING OF CZECH CORPORA</i>	
Karel PALA & Radek SEDLÁČEK & Marek VEBER: Vztah mezi tvarotvornými a slovotvornými vzory v češtině	151
<i>RELATIONS BETWEEN INFLECTIONAL AND DERIVATIONAL PATTERNS IN CZECH</i>	
Neil BERMEL: <i>V korpuse</i> nebo <i>v korpusu</i> ? Co nám řekne (a neřekne) ČNK o morfologické variaci v tvarech lokálu	163
<i>V KORPUS OR V KORPUSU? WHAT THE CZECH NATIONAL CORPUS CAN (AND CAN'T) TELL US ABOUT MORPHOLOGICAL VARIATION IN THE LOCATIVE SINGULAR</i>	
Peter KOSTA & Jens FRASEK: Neakuzativita (ergativita) vs. neergativita v češtině, polštině a jiných slovanských jazycích na rozhraní morfologie a syntaxe	172
<i>UNACCUSATIVITY (ERGATIVITY) IN CZECH, POLISH AND SOME OTHER SLAVIC LANGUAGES AT THE MORPHO-SYNTACTIC INTERFACE</i>	
Barbora SKARABELA & Cathy O'CONNOR & Joan MALING: Monolexemické posesory v češtině a jiných jazycích	195
<i>MONO-LEXEMIC POSSESSORS IN CZECH AND OTHER LANGUAGES</i>	
Ludmila VESELOVSKÁ: Rozšířená verbální projekce v češtině: tři druhy slovesa <i>být</i>	203
<i>THREE KINDS OF THE VERB BE IN CZECH</i>	
Hana ŠKRABALOVÁ: Koordinace a struktura nominálních frází v češtině	213
<i>COORDINATION AND THE STRUCTURE OF NOUN PHRASES IN CZECH</i>	
Tobias SCHEER: O samohláskové délce při derivaci v češtině	224
<i>VOWEL LENGTH IN THE DERIVATIONAL MORPHOLOGY OF CZECH</i>	

Oldřich ULIČNÝ & Eva HRACHOVINOVÁ: Příspěvek k problematice formalizace v jazykovědě: Možnosti řešení různých případů kongruence	240
<i>ZUM PROBLEM DER FORMALISIERUNG IN DER SPRACHWISSENSCHAFT: VERSCHIEDENE LÖSUNGEN DER KONGRUENZ</i>	
Tilman BERGER: Osud nepravidelných substantiv v češtině	246
<i>DAS SCHICKSAL DER UNREGELMÄSSIGEN SUBSTANTIVE IM HEUTIGEN TSCHECHISCHEN</i>	
Jan ŠTĚPÁN: Otázky a rozkazy v logice	255
<i>QUESTIONS AND IMPERATIVES IN LOGIC</i>	
Milan RŮŽIČKA: Geometrie rysů českého finita	265
<i>FEATURE GEOMETRY OF CZECH FINITE VERB</i>	
Mojmír DOČEKAL: Formální sémantika adnominálního genitivu	276
<i>FORMAL SEMANTICS OF THE CZECH ADNOMINAL GENITIVE</i>	
Pavel CAHA: Konstrukce akuzativu s infinitivem v češtině	287
<i>ACCUSATIVE + INFINITIVE CONSTRUCTIONS IN CZECH</i>	
Petr BISKUP: Slovní pořádek, scrambling a adverbialia v češtině	302
<i>WORD ORDER, SCRAMBLING AND ADVERBIALS IN CZECH</i>	
Jana HOFFMANNOVÁ: „Mlžení“, „kusejrování“ a některé komunikační strategie českých politiků	312
<i>HOW CZECH POLITICIANS “ANSWER” – OR RATHER AVOID – THE QUESTIONS</i>	
Světlá ČMEJRKOVÁ & František DANEŠ: Své a cizí z hlediska funkčního	321
<i>“ONE’S ONE” AND “FOREIGN” FROM A FUNCTIONAL POINT OF VIEW</i>	
Petr MAREŠ: Hry na neformálnost. K neformálnímu vyjadřování v současných českých odborných textech	332
<i>SPIELE MIT DEM INFORMALEN. ÜBER DIE INFORMALE AUSDRUCKSWEISE IN GEGENWÄRTIGEN TSCHECHISCHEN FACHTEXTEN</i>	
Joanna MIELCZAREKOVÁ: Zvláštnosti obecné češtiny jako poetizačního nástroje (na základě polských překladů novější české prózy)	340
<i>ON CZECH COLLOQUIAL SPEECH AS A POETIC MEANS OF EXPRESSION (BASED ON POLISH TRANSLATIONS FROM MODERN CZECH LITERATURE)</i>	
Markéta LOPATKOVÁ & Jarmila PANEVOVÁ: Valence vybraných skupin sloves (k některým slovesům dandi a recipiendi)	348
<i>VALENCY OF SELECTED GROUPS OF VERBS (ON SOME CZECH VERBS “DANDI” AND “RECIPIENDI”)</i>	
Renata BLATNÁ: Valence víceslovných předložek s nominativem (na materiálu korpusu SYN2000)	357
<i>MULTI-WORD PREPOSITIONS WITH NOMINATIVE CASE VALENCY (BASED ON MATERIAL FROM THE SYN2000 CORPUS)</i>	

Ludmila UHLÍŘOVÁ: O zdvojené (spřažené, anebo nespojité) deixi v češtině.....	367
<i>ON DOUBLE DEIXIS IN CZECH</i>	
Karel OLIVA: O gramatických a negramatických konstrukcích se vztažnými zájmeny <i>který a jenž</i>	378
<i>ON GRAMMATICAL AND UNGRAMMATICAL CONSTRUCTIONS INVOLVING THE RELATIVE PRONOUNS KTERÝ A JENŽ</i>	
Norbert NÜBLER: Česká participia ze syntaktického hlediska	384
<i>TSSCHECHISCHE PARTIZIPIEN AUS SYNTAKTISCHER SICHT</i>	
František ŠTÍCHA: Opisné pasivní konstrukce s relátorem <i>dostat</i> a trpným participiem v současné češtině: Úzus a gramatičnost.....	391
<i>PERIPHRASTISCHE PASSIVKONSTRUKTIONEN MIT DOSTAT (BEKOMMEN) UND DEM -N/T-PARTIZIP IM MODERNEN TSSCHECHISCHEN: USUS UND GRAMMATIKALITÄT</i>	
Zdena PALKOVÁ: Přízvukový takt ve struktuře češtiny	399
<i>THE STRESS-GROUP IN CZECH PROSODIC STRUCTURE</i>	
Šárka ŠIMÁČKOVÁ: Kvalita české laterály u mladých mluvčích	409
<i>QUALITY OF THE CZECH LATERAL LIQUID IN THE PRONUNCIATION OF YOUNG SPEAKERS</i>	
Bohumil VYKYPĚL: Komutace v glosematice a ve fonologii: Příklad staročeských likvid.....	420
<i>LA COMMUTATION EN GLOSSÉMATIQUE ET EN PHONOLOGIE: LE CAS DES "LIQUIDES" EN VIEUX TCHÈQUE</i>	
Pavel MACHAČ: Stabilita zvukových charakteristik fonémů ve spontánních mluvených projevech.....	427
<i>STABILITÄT DER SCHALLEIGENSCHAFTEN DER PHONEME IN DER SPONTANREDE</i>	
Slavomír ONDREJOVIČ: Z česko-slovenského konfrontačního štúdia.....	436
<i>ZU DEM TSSCHECHISCH-SLOWAKISCHEN KONFRONTATIONSSTUDIUM</i>	
Ondřej ŠEFČÍK: Alternace konsonantů v češtině – fonotaktické a morfonologické modelování systému	441
<i>ALTERNATIONS OF CONSONANTS IN CZECH – PHONOTACTICAL AND MORPHONOLOGICAL MODELING OF SYSTEM</i>	
Aleš SVOBODA: Bohemistika a jazykovědný časopis.....	448
<i>CZECH STUDIES AND A LINGUISTIC E-JOURNAL</i>	
Stefan Michael NEWERKLA: Josef Valentin Zlobický (1743-1810) – vídeňský obrozenec a osvícenec	451
<i>JOSEF VALENTIN ZLOBICKÝ (1743-1810) – ERNEUERER UND AUFLÄRER AUS WIEN</i>	

O SAMOHLÁSKOVÉ DÉLCE PŘI DERIVACI V ČEŠTINĚ

TOBIÁŠ SCHEER

Tobias.Scheer@unice.fr

1. Úvod¹

Samohlásková délka je výrazným znakem češtiny a slovenštiny v rámci slovanské jazykové rodiny. Přitahovala zájem už od počátku moderní jazykovědy v 2. pol. 19. stol., ale dodnes se vyhýbá vysvětlení. Neexistuje obecný zákon, ani v synchronním ani v diachronním smyslu, podle kterého bychom mohli předpovědět, kde je krátkost a kde naopak délka. Tomu také odpovídá zkušenost, že vyučující nemohou žákům v třídě češtiny pro cizince nabídnout nic jiného než „Bohužel se to musíte naučit nazpaměť“.

V tomto článku se snažím ukázat, že v mnoha případech lze délku předpovědět. Je tomu tak u alternace při derivaci. Délkou při odvozování se zabývám už několik let a zdá se mi, že v několika odvozovaných kategoriích není délka volná. Mezi ně patří iterativa, deminutiva, komparativy (od adjektiv i adverbii), infinitivy, skloňování ženského rodu na *-a* a snad ještě další kategorie, na které mám podezření.

Metodologicky je důležité nesledovat jen několik případů, které nás náhodou napadají. Vyskytují se protipříklady – a není jich málo. Proto je třeba mít k dispozici obecný přehled, tj. kompletní seznam slov, která patří do zkoumané derivační kategorie. Seznamy tohoto typu se však v literatuře nebo na internetu nenacházejí. Proto je následující práce založena na mé osobní sbírce dat.

Abychom se mohli zabývat českou délkou, potřebujeme určitou popisovací terminologii (která tu ovšem nemá žádný teoretický obsah). *Mora* je nejmenší samohlásková jednotka. Krátká samohláska váží jednu moru a samohláska dlouhá mory dvě. Slovo *sadit* tedy váží dvě mory (tj. má dvě krátké samohlásky) a jeho iterativum *sázet* mory tři (tj. má jednu krátkou a jednu dlouhou samohlásku). Slovo *templát* či *templatický* označuje kategorii slov, která jsou omezená ve své celkové samohláskové váze. Např. v tomto článku tvrdím, že existuje templatická kategorie iterativ: mluvnické vyžaduje, aby každé iterativum vážilo přesně tři mory (tj. dvě i čtyři mory nebo jakýkoliv jiný počet mor je vyloučen).

V následujících řádcích se nejdříve podíváme na situaci templátů v semitských jazycích. Templáty jsou tam běžnou skutečností a už více než tisíc let slouží gramatickému popisu. Poté se pokusím vysvětlit, proč v češtině nebyla templatická pravidla ve více než stoletém bádání o samohláskové délce objevena. Další sekce pak krátce ukazuje přehled derivačních kategorií, o kterých

¹ K. Krchňavá okrášlila češtinu tohoto textu. Pěkně jí za to děkuji.

si myslím, že jsou templatické. Blíže z nich mohu představit jen jednu: vybral jsem si iterativa.

Na závěr tohoto úvodu bych ještě poukázal na to, že bohatší materiál i analýza jsou k dispozici na internetové stránce www.unice.fr/dsl/tobias.htm (rubrika Slavic data a články T. Scheera (2001, 2003)).

2. Templáty v semitských jazycích: určitá sémantická kategorie vyžaduje určitý templát

V afroasijských – a zvlášť v semitských – jazycích jsou lexikální a gramatická informace smíchány v tom smyslu, že tři souhlásky (někdy dvě i čtyři) přijímají mezi sebe dvě samohlásky. Např. ve staré arabštině zní základní tvar $C_1V_1C_2V_2C_3$ (připojují se osobní přípony a případně předpony). C_1 , C_2 a C_3 nesou lexikální informaci (představují kořen), V_1 pak vyjadřuje vid (perfektivní nebo imperfektivní) a V_2 označuje různé slovesné třídy. Např. chce-li mluvčí vyjádřit perfektivní význam, projeví se kořen $\sqrt{\text{ktb}}$ "psáti" jako [katab-a] (druhé [a] je znak pro třídu slovesa "psáti", a třetí [a] nese informaci o osobě, tj. 3.os.sg. mask.). Celkový význam tvaru [katab-a] je tedy 'on napsal'. Protože každé sloveso má vokalizaci kořene uvedenou za stejných gramatických okolností, abstraktnímu tvaru " $C_1aC_2aC_3$ " se v semitské mluvnici říká templát. Ale je to jen templát neutrální. Jestliže se vyjadřuje složitější přídavný význam, dojde k modifikaci určitých částí základního templátu. Aby se vytvořilo například kauzativum, musí se druhá souhláska kořene zdvojit: [kattab-a] znamená 'on způsobil, aby bylo psáno'. Proto se kauzativní templát představuje jako " $C_1aC_2aC_3$ ".² Reciproční význam se vytvoří stejným templatickým způsobem: [kaatab-uu] znamená 'oni si napsali' (-uu označuje 3.os.pl. mask.). Opět můžeme identifikovat templát: " $C_1aaC_2aC_3$ " nese reciproční význam.

Důležitá je zde ta skutečnost, že určitá kvantita samohlásek či souhlásek bezprostředně souvisí se sémantickou kategorií: vyjadřování reciprocit vyžaduje, aby templát vážil tři mory. Uvidíme, že v češtině takový princip existuje taky. Ale nejdříve se v následující sekci krátce podíváme na to, jak českou samohláskovou délku chápala jazykověda od konce 19. století.

3. Tradiční hledisko: samohlásková délka se vysvětluje jen historicky a souvisí s psl. intonací či s psl. přízvukem

Ve starším bádání se pokládalo za samozřejmé, že střídání krátkých a dlouhých samohlásek nelze vysvětlit jinak než (1) historickým vývojem jazyka a (2) prozodii (tj. intonací a přízvukem). Z toho vyplývá, že chceme-li pochopit to, co se děje v moderním jazyce, musíme se spíše než k němu samému obrátit k staroslověněštině nebo k praslovanštině. Na konci 19. stol. se také dospělo k tomu, že česká délka – alespoň částečně – odpovídá srbochorvatské intonaci a ruskému mobilnímu přízvuku. Čeština má údajně délku tam, kde se v srbochorvatštině objevuje tzv. akutová (ražená) intonace a v ruštině nese přízvuk druhá část plnohlási (psl. **morzъ*, **gorchъ* > s-ch. *mražz*, *gražch* =

² Není to jediná sémantická hodnota, kterou tento templát nese.

r. *moróz*, *goróch* = nč. *mráz*, *hrách*). Naopak krátké jsou české samohlásky v případě cirkumflexové (tažené) intonace v srbochorvatštině a přízvuku na první části plnohlási v ruštině (psl. **golsъ*, **bergъ* > s-ch. *glás*, slovenština *brêg* = r. *gólos*, *béreg* = nč. *hlas*, *břeh*).

Základní práci je tu V. Jagić (1894) se svými třemi pravidly (tzv. **Jagićova pravidla**):

- 1) psl. VV pod přízvukem > č. VV v případě, že má raženou intonaci;
- 2) psl. VV pod přízvukem > č. V v případě, že má taženou intonaci;
- 3) psl. VV s následujícím přízvukem > č. VV bez ohledu na intonaci.

Intonaci zjistíme díky srbochorvatštině a ruštině.

F. Trávníček (1921b,c) však v řadě článků dokazuje, že stav popisovaný těmito pravidly může, ale nemusí být skutečný. Uvádí 28 případů, které odpovídají prvnímu pravidlu. Dokazuje, že 9 z nich se podle pravidla chová (např. *sýr* < **syrъ*), ale ve 13 je krátká samohláska (např. *rys* < **rysъ*). U zbývajících 6 slov je smíšený stav (podle *vít* - *větru* < **větrъ*), tj. v nom. a akuz. délka, jinde však krátkost (sem patří ještě *hrách*, *chléb*, *mák*, *mráz* a *práh*). S podobnou situací se setkáváme i u ostatních Jagićových pravidel. Musíme se tedy vyrovnat s tím, že Jagićova pravidla nejsou příliš pravidelná.

Toho si všiml také T. Lehr-Splawiński (1917, 1918, 1923). Zjistil, že Jagićova pravidla jsou porušována jery. Jery zanikly na konci slov a v případě, že byly nositeli přízvuku, musel se tento přízvuk přesunout do kořene. Lehr-Splawiński se domníval, že tento pohyb přízvuku způsobil opačnou intonaci (ražená > novotažená/novocirkumflexová, a tažená > novorazená/novoakutová), což poté ovlivnilo samohláskovou délku. Tato změna intonace je tzv. **metatonie**. Lehr-Splawiński ji vytvořil podle vzoru metatonie baltické, kterou objevil F. de Saussure (1896) (Saussurovo pravidlo). Je ovšem mnoho výjimek, ty ale Lehr-Splawiński vysvětluje analogií, třebaže představují 60 % případů.

Jagićova pravidla a metatonie Lehr-Splawińského vládly nad západoslovanskou délkou dlouhá léta. Tato starší koncepce je doložena v nesčetných člancích a byla přijata ve všech učebnicích. Příklady jsou F. Černý (1897-1900), H. Pedersen (1905), F. Sedláček (1910), T. Lehr-Splawiński (1917, 1918, 1923), F. Trávníček (1912, 1921a,b,c, 1925, 1935:249n.), A. Belić (1928), N. van Wijk (1916, 1922, 1958), A. Vaillant (1950:258), L. A. Bulachovskij (1953), M. Komárek (1962:73n.,82n.), V. Vážný (1963:59n.), G. Shevelov (1964:432n.), A. Lamprecht & D. Šlosar ad. (1986:79n.), B. Panzer (1991:303n.), T. R. Carlton (1991:165n.,186n.), M. Halle (2001).

Mladší poválečná literatura si však všimla, že západoslovanská kvantita s intonací příliš nesouvisí (J. Kuryłowicz (1952, 1968), L. Sadnik(ová) (1959), E. Nonnemacher-Pribić(ová) (1961), H. Lunt (1963), G. Shevelov (1964:563n.), F. Kortlandt (1975, 1978a,b), Ch. Bethin (1998:121)) a s „metatoníí“ nemá vůbec nic společného (Ch. Stang (1957:21), P. Garde (1976:IX), V. Šaur (1995)). Zvlášť o češtině píše V. Šaur (1995): dokazuje, že metatonie byla zneužívána, že nemá žádný vliv na českou kvantitu.

4. Délka ve slovníku a délka při derivaci

Už jsem jmenoval dva důvody (tj. vliv intonace či přízvuku a historické vysvětlení), které jsou podle mého mínění příčinou toho, že se česká kvantita dále brání tomu, aby prozradila své tajemství.³ Existuje však ještě třetí důvod: délka byla vždycky chápána jako jednotný jev a byla snaha vysvětlit všechny vyskytující se alternace kvantity pouze jediným mechanismem. Vzhledem k situaci, která v jazyce převládá, se zdá, že tato strategie nemůže být úspěšná. V češtině není délka, ale délky: jazyk obsahuje různé systémy kvantity, v nichž mohou, ale nemusí platit stejná pravidla. A jestliže je česká délka různá, je její vysvětlení také různé. Tvrdím, že musíme rozlišovat minimálně dva případy (a asi ještě více):

1) **délku ve slovníku**: proč je *rys* a ne *ryś*, proč je *sýr* a ne *syr*?

2) **délku při derivaci**: proč se objevuje dlužení u iterativní dvojice *sadit* – *sázet*, ale krácení u dvojice *výšit* – *vyšovat*?

Délka ve slovníku odpovídá jiným pravidlům než délka, která vzniká derivací. Je možné, že délka ve slovníku souvisí se srbochorvatskou intonací a ruským přízvukem. Ale při derivaci nikoli. Síly, které tu vládou, jsou synchronní, tj. platí v gramatickém systému v okamžiku, kdy mluví odvozuje. Ve skutečnosti to pro iterativní dvojice znamená, že *sázet* není vytvořeno od stč. nebo psl. iterativa, ale od novočeského jednoduchého tvaru *sadit*. Pokud je iterativní odvozování živé (o tom víc níže), derivační cesta je nč. *sadit* → nč. *sázet* (což samozřejmě předpokládá psl./stč. *saditi* > nč. *sadit*), nikoli psl. *sadjati* / stč. *sázeti* > nč. *sázet*. Jde tedy o derivaci synchronní, nikoli diachronní.

Z toho vyplývá, že klíč k české délce musíme hledat v synchronním stavu jazyka bez ohledu na předcházející etapy vývoje i na vlastnosti příbuzných jazyků.

V rámci tohoto článku se můžeme blíže podívat jen na jedno paradigma: na iterativa. Aby si však čtenář mohl představit, do jak významné míry jsou templatické síly v češtině přítomny, uvedu v následující sekci seznam gramatických kategorií, o kterých si myslím, že mají templatickou strukturu.

5. Templáty potkáváme v češtině na každém rohu

Následující tabulka (1) představuje gramatické kategorie, které jsou templaticky omezené.⁴ Templatická struktura se prozrazuje tím, že při odvozování stejné gramatické kategorie dochází ke krácení dlouhých i k dlužení krátkých kořenů. Krácení se objeví, jestliže připojujeme dvoumorovou příponu; dlužení je naproti tomu následkem sufixace lehké jednomorové přípony.

³ Např. M. Komárek (1962:82) píše: „Naše současné znalosti o stavu staročeské kvantity jsou velmi kusé [...] Staročeská i pozdější kvantita [...] nebyla dosud soustavně prozkoumána a popsána.”

⁴ Uvádím tu jen kategorie, u kterých je templatické omezení obzvláště zřejmé. Předpokládám templatickou strukturu i u dalších kategorií. Ty uvádím v handoutu *Čeština ve Varšavě* na shora uvedených internetových stránkách.

Výsledkem je vždy tvar, který váží přesně tři mory.⁵ Přípony, které vytvoří různé váhy, jsou u iterativ lehké *-et/-at* oproti těžkému *-ovat*; u deminutiv lehké *-ek*, *-ě* oproti těžkému *-ík*; u komparativů lehké *-ě* (adverbia) oproti těžkému *-ší* (adjektiva); u deklinace ženského rodu na *-a* těžké *-ou*, *-ám*, *-ách*, *-ami* naproti lehkým ostatním pádovým příponám; u infinitivů se objeví kořen buď v nulovém (*zn-áti*), nebo v plném stupni (*plak-ati*).

Důležité je ještě připomenout, že předpony váhu templatů neovlivňují.⁶

Tabulka (1)

templaticky omezená kategorie	dosah templatů	váha templatů	příklad			
			kategorie s templatickým omezením	příbuzný tvar bez templatického omezení (≈ derivační báze)		
				krátký	dlouhý	
iterativa	kořen + tematický element	přesně 3μ	sázet -chvalovat	sadit	chválit	jednoduchý jednoduchý
deminutiva	kořen + deminutivní přípona	přesně 3μ	vláček hádě kyblik	vlak had	kýbl	jednoduchý dospělý jednoduchý
komparativy adj. -ší	kořen + ší	přesně 3μ	bližší		bližský	adj.
komparativy adv. -ě	kořen + ě		dráže blíže	drahý bližší		adj. komp. adj.
deklinace žen. rodu na -a (žena)	kořen + pádová přípona	max. 3μ	blanám blanách blanami		blána blána blána	NOM sg. NOM sg. NOM sg.
infinitivy	(předpona) + kořen + tematický element + ti	přesně 3μ	znáti plakati poznati	znal znal	pláču	part.min.čin. 1.os. sg. part.min.čin.

Předtím, než se zblízka podíváme na iterativa, nabízí tato tabulka příležitost přesvědčit se, že opravdu existuje sémantická hodnota, která vyžaduje templatické omezení. Příklad deminutiv má tu výhodu, že sufixace dvou přípon (tj. normální deminutivní *-ek* a *-ě* tvořící názvy mláďat), které po zvukové či

⁵ Existují 4 logické možnosti: 1) krácení $\mu\mu+\mu\mu \rightarrow \mu+\mu\mu$ (výšit – vyšovat), 2) $\mu\mu+\mu\mu \rightarrow$ totěž (tlačit – tlačovat), 3) dloužení $\mu+\mu \rightarrow \mu\mu+\mu$ (sadit – sázet), 4) $\mu\mu+\mu \rightarrow$ totěž (hlásit – o-hlášet). Jen deklinace ženského rodu na *-a* (žena) nemá minimální, ale maximální váhu.

⁶ Jen u infinitivů mohou předpony za určitých podmínek templatů ovlivnit. Zdá se (srov. podrobnosti v handoutu *Čeština ve Varšavě* na shora uvedených internetových stránkách), že předpony mají vliv, pokud se kořen objeví v nulovém stupni a je-li zároveň tematickou samohláskou [a]: s kořenem $\sqrt{\text{zn-}}$ dojde bez předpony k dloužení (znáti), ale s předponou (*po-*znati) zůstane krátkost. Naopak předpony váhu neovlivňují, jestliže je kořen v nulovém stupni (*krásti* – vykrásti), nebo v případě, že tematickou samohláskou není [a] (*tmít se* – za-tmít se). Že je délka v infinitivech umělá (tj. templatická), vyplývá z toho, že ostatní tvary jsou krátké (*státi se* – stanu se, stal se). Jestliže nejsou, je délka původní (tj. lexikální): *státi* – stál. Dlouhý kořen se však musí krátit v případě, že se pojí s dvoumorovou příponou: /plák/ se vyjadřuje normálně jako *pláču* atd. kromě infinitivu, ale jako *plakati* ztratí jednu moru.

morfologické stránce nemají nic společného, způsobí stejný výsledek, tj. dloužení. Naopak krácení pozorujeme s příponou *-ík* (*hlína* – *hliník*, *chléb* – *chle-bík*, *vrána* – *vráník*, *táta* – *tatík*, *citrón* – *citroník*). Jediná vlastnost spojující všechny tři přípony je jejich sémantika: vytvářejí deminutiva. Že se zde jedná skutečně o sémantickou hodnotu, je zřejmé, podíváme-li se na homofonní příponu *-ík*, kterou se tvoří činitelská jména (např. *zbohatl-ík*) nebo jména nositelů vlastností (např. *mlad-ík*). Mimo deminutivní význam se žádné krácení neobjeví: *čaloun-ík*, *básn-ík*, *páchn-ík* (zool. pták) (činitelská jména, srov. M. Dokulil, 1967:62n.) a *střízl-ík* (zool. pták), *štíhl-ík* (zool. brouk), *vyzábl-ík* (zool. pták), *důlč-ík* (tech. nástroj) (jména nositelů vlastnosti, srov. M. Dokulil, 1967:316n.).

6. Iterativa váží přesně tři mory

6.1 Seznam slov, který slouží k analýze

Existuje ještě čtvrtý důvod, který přispěl k tomu, že se v češtině o templatické struktuře nemluví. Snadno se nacházejí protipříklady. Dvojice jako *sadit* – *sázet*, *jezdit* – *jíždět*, *hodit* – *házet*, *slyšet* – *slýchat*, *mluvit* – *mlouvat* atd. templatické dloužení potvrzují; avšak dloužit by měly také iterativní protějšky v dvojicích jako *padnout* – *padat*, *seknout* – *sekat*, *klapnout* – *klapat*, *chytout* – *chytat* atd., ale nedlouží se. Na první pohled nejsou protipříklady řídké, ani méně obvyklé. Templatickou skutečnost nebude možné osvětlit, dokud se nepodíváme na celkový obraz. To znamená, že je třeba vybudovat co nejobsáhlejší seznam iterativních dvojic a poté spočítat, kolik iterativ odpovídá templatickému pravidlu a kolik ne.

Realizace takového seznamu je však obtížná, mluvnické se obvykle nesnaží uvést úplný výčet příkladů. Několik iterativních dvojic uvádí například F. Trávníček (1948-49 I:370, 565), B. Havránek & A. Jedlička (1988:222n., 293n.) a J. Petr (1986:419n.), ale z toho žádná určitá tendence nevyplyvá. Seznam, který jsem vytvořil, je spojením informací, jež nabízejí různé mluvnické, a je doplněn mým osobním sběrem na základě každodenního pozorování. Obsahuje 252 iterativních dvojic, které uvedu na konci tohoto článku v dodatcích. Přitom je samozřejmé, že má snaha o úplnost nebyla úspěšná: ještě mnoho iterativ chybí.

Další vlastnost tohoto seznamu odpovídá jeho různým zdrojům: nenacházejí se v něm jen iterativa z běžného jazyka. Některá z nich jsou zastaralá na různých stupních (např. F. Trávníček (1948-49) uvádí slova z „nejspisovnějšího“ jazyka, která se už zřejmě neužívala ani tenkrát) a někdy mohou zcela vypadnout z kompetence moderního mluvčího (např. *kotit* – *kácet*, *myslit* – *myšlovat*, *zamknout* – *zamýkat*). Takovéto složení seznamu odpovídá tomu, že záměrem mého bádání není popis derivační kompetence moderního mluvčího, ale spíše dokumentace toho, co se v češtině odehrává i odehrávalo.

Už jsem uvedl, že (fonologické) modifikace základního slova při odvozování jsou výsledkem sil, které v mluvnické platí právě v tom okamžiku, kdy mluvčí odvozuje. Poté je to už záležitost slovníku: úspěšné tvary vycházející

z derivace jsou přijaty a uloženy ve slovníku. Chovají se pak jako jakákoliv jiná lexikální jednotka, což znamená, že templatické síly – platící při derivaci – už nad nimi nemají žádnou moc. Zařazení zastaralých iterativ do seznamu slouží tedy k tomu, aby bylo možné dozvědět se, jak se čeština při odvozování nejen chová, ale i chovala. Další otázkou pochopitelně je, zda templatická omezení platí dodnes, a v případě že ano, do jaké míry. O tom víc dále.

Další úvahy se týkají eventuálních předpon: v poznámce 5 bylo vysvětleno, že předpony jen výjimečně přispívají k templatické váze. U iterativ však nepřispívají vůbec. Z toho důvodu je neuvádím. V mnoha případech neexistuje odvozovaný tvar bez předpony (např. *myslit* – *s-/za-/pře-mýšlet*) – tehdy uvádím *-mýšlet*, kde pomlčka označuje, že tvar nemá samostatnou existenci.

Nakonec je třeba čtenáře upozornit, že určitý kořen s dvěma různými předponami může mít dva různé významy, a tím být s jednou předponou iterativem k jednoduchému tvaru, ale s druhou nikoliv. Např. sloveso *vy-mítat* může být iterativum k slovesu *vy-mést*, ale *za-mítat* (ve smyslu ‘odmítat’, ‘zavrňovat’) neudrhuje iterativní vztah se slovesem *za-mést* (alespoň v současném jazyce). Takové podrobnosti neoznačuji: notace s pomlčkou znamená, že existuje alespoň jedna předpona, se kterou je daný tvar iterativem k základu.

6.2 Kde a jak se tvoří iterativa?

V češtině se tvoří iterativa v třídě⁷ třetí (na *-at*), čtvrté (na *-et*) a šesté (na *-ovat*)⁸, přičemž se odvozují od základu sloves jakékoli třídy (kromě šesté). V následujícím textu a v dodatcích představuje "X" třídu, do které patří derivační základ: např. "X>3" označuje derivaci do třetí třídy od základu jakékoli třídy.⁹

⁷ Slovesné třídy tu používám v tradičním smyslu, tj. podle tematického elementu infinitivu: 1) *atematická* (nēs-ø-t), 2) na *-(n)out* (tiskn-ou-t), 3) na *-et* nebo *-ět* (lež-e-t, vid-ě-t), 4) na *-it* (pros-i-t), 5) na *-at* (děl-a-t) a 6) na *-ovat* (kup-ova-t).

⁸ Do čtvrté třídy odvozuje jen nejstarší paradigma, obsahující asi jen čtyři členy: *nést* – *nosit* – *-nášet* (totéž *vést*, *vězt*) a *hnát* – *honit* – *-hánět*. Je tu také zřejmé, že na základě iterativa lze odvozovat druhý iterativní stupeň. V této nejstarší skupině první stupeň templatický požadavek nesplňuje (*nést* → *nosit* váží jen dvě mory), a přitom se druhý stupeň podle pravidla chová (*nosit* + dloužení → *-nášet*). Mimo tuto skupinu sloves dovolujících druhý stupeň iterativ templatické pravidlo splňují: 4>3>6 *sadit* – *sázet* – *-sazovat*, *hodit* – *házet* – *-hazovat*; 4>5>6 *skočit* – *skákat* – *-skakovat*. U *sadit* není zcela jasné, zda je druhý stupeň vytvořen od základu nebo od prvního stupně. V ostatních dvou případech však kořenová samohláska objasní, že druhý stupeň je vytvořen od stupně prvního, nikoli od základu. Oba stupně tedy splňují templatický požadavek: dloužení u prvního stupně (*skočit* → *skákat*) a krácení u stupně druhého (*skákat* → *-skakovat*) tak, aby oba vážily přesně tři mory.

⁹ U derivace X>3 chybí jen 5>3 (a 6>3): 1>3 *pít* > *pijet*, 2>3 *minout* > *míjet*, 3>3 *hledět* > *-hližet*, 4>3 *razit* > *rážet*. U X>5 chybí jen 6>5: 1>5 *péci* > *-pékat*, 2>5 *lehnout* > *léhat*, 3>5 *letět* > *létat*, 4>5 *skočit* > *skákat*, 5>5 *žrát* > *-žírat*. U X>6 chybí jen 1>6 a 6>6: 2>6 *šlapnout* > *-šlapovat*, 3>6 *sázet* > *-sazovat*, 4>6 *krátit* > *-kracovat*, 5>6 *kázat* > *-kazovat*.

Tabulka (2) Přehled: Kolik mor vytvoří jednotlivé derivace?

	Základ	Iterativum			Váha iterativa	Počet sloves	
		-et, -ět	-at	-ovat			
a.	V	Dloužení				50	sadit – sázet
			dloužení		3μ	55	slyšet – slýchat
				žádná změna		60	měřit – -měřovat
b.	VV	Žádná změna				3	hlásit – -hláset
			žádná změna		3μ	7	mávnout – mávat
				krácení		58	výšit – -vyšovat
233							
proti pravidlu							
		-et, -ět	-at	-ovat			
c.	V	Žádné dloužení				0	
			žádné dloužení		2μ	13	seknout – sekat
d.	VV	Krácení				2	vrátit – vracet
			krácení		2μ	4	šlápnout – šlapat
19							
Celkem						252	

Tabulka (2) ukazuje, jak se 252 mnou sebraných iterativních dvojic rozkládá podle morové váhy. Čísla představují počet sloves, jež jsou uvedena v dodatcích.

Vidíme, že 233 z 252 iterativ (tj. 92,5 %) se chová podle templatického pravidla: odvozuje-li se od krátkého základu do třetí nebo do páté třídy, tj. lehkou příponou, dojde k dloužení. Odvozuje-li se však do šesté třídy těžkou příponou, ke změně nedojde (2a). Má-li derivační základ dlouhou samohlásku, odvozování do šesté třídy, tj. těžkou příponou, způsobí krácení. Změna ovšem nenastane, připojí-li se lehké přípony v třetí a v páté třídě (2b). V každém případě váží výsledek jednoznačně tři mory.

Sloves, která neodpovídají pravidlu, je 19: Buď nenastane dloužení, přestože se krátký základ pojí s lehkou příponou (2c), nebo dojde ke krácení u spojení dlouhého základu a lehké přípony (2d), což by se stát nemělo. Těchto 19 protipříkladů ruší templatické pravidlo tím, že váží jen dvě mory. Zajímavé je, že se s iterativem, které by vážilo čtyři mory, nesetkáváme. Zdá se tedy, že odvozování do šesté třídy je zcela pravidelné a nepřipouští žádnou výjimku. Přitom derivace do třetí a do páté třídy trpí vůči templatickému pravidlu několika poklesky. Dá se předpokládat, že tato vlastnost šesté třídy souvisí s tím, že šestá třída je jediná, která v současné češtině přijímá nová a cizí slovesa.

Číselná situace je tedy jasná: s dobrým svědomím můžeme vyloučit, že distribuce krátkých a dlouhých samohlásek v kořenech iterativ je záležitost náhody. Platí tu přesná pravidla, která dloužením či krácením působí na uspokojení požadavku, aby iterativa vážila přesně tři mory.

7. Templatické omezení je vlastností derivace, nikoli flexe

Zajímavou vlastností všech kategorií (včetně iterativ), nad kterými vládne templatické omezení, je, že jazyk vyžaduje určitý počet mor při derivaci, ale nikoli při flexi.¹⁰ Kdyby každý iterativní tvar musel vážit přesně tři mory, očekávali bychom, že těžké osobní přípony způsobí krácení kořenové samohlásky. V tomto však budeme zklamáni. Vzniklo-li jednou iterativum díky derivaci, nereaguje už vůbec na váhu přípon. Na kvantitu iterativního kořene tak nemá vliv to, co se děje na konci slov: flexe iterativ třetí třídy (*sázet*, k *sadit*) a páté třídy (*slýchat*, k *slyšet*) vytvoří tvary čtyřmorové (*sáz-ím*, *sáz-iš*, *sáz-i*; *slých-ám*, *slých-áš*, *slých-á*), nebo dokonce pětímorové (*sáz-íme*, *sáz-íte*, *sáz-ejí*; *slých-áme*, *slých-áte*, *slých-ají*). V šesté třídě, např. *-vyšovat* (k *výšit*), jsou nejméně čtyřmorové tvary (*-vyš-ujeme*, *-vyš-ujete*, *-vyš-ují*).

Proto se zdá, že templáty mají moc nad derivací, ale flexe se jim úspěšně brání. Tato skutečnost také svědčí o tom, že infinitiv není jen základní tvar v našich slovnících, ale také v hlavách českých mluvčích. Jinak bychom nevysvětlili, že časování reprodukuje po zvukové stránce infinitiv iterativa, nikoli neiterativní tvar: dlouhá kořenová samohláska a [z] v tvarech *sázím*, *sázíš* atd. nutně předpokládá jako základ *sázet*. Kdyby byly výsledkem derivace od základu neiterativních tvarů, nevysvětlili bychom, že jen iterativní infinitivy jsou nositeli templatického omezení. Avšak je-li derivační cesta [infinitiv neiterativa → infinitiv iterativa → časované tvary iterativa], je jasné, proč jedinou kategorií s templatickým omezením je infinitiv iterativ: templáty nemají moc nad flexí.

8. Kolik lexikálních zápisů pro iterativní dvojici?

Další otázkou je, zda jsou templatické derivace součástí synchronní mluvnice: Provádí snad český mluvčí tato odvozování pokaždé, když vyslovuje iterativum? Už jsem tvrdil shora, že výsledky derivace (iterativní či jiné) jsou uloženy ve slovníku.¹¹ To znamená, že u „starých“ iterativních dvojic současný mluvčí vůbec neodvozuje. Dvojice jako např. *sadit* – *sázet* jsou svázané sémanticky, ale nikoli derivačně. Obě slovesa představují nezávislé lexikální zápis. Když současný mluvčí vyslovuje *sázet* nebo jiný tvar tohoto slovesa, využije slovník úplně stejně, jako když vyslovuje základní *sadit*. Jeho mluvnice „nevytáhne“ ze slovníku nejdříve *sadit*, aby od tohoto základu odvodila *sázet*. Mezi oběma slovy neexistuje žádný synchronní derivační vztah.

¹⁰ Zde mohu představit pouze situaci iterativ. Totéž ale platí pro všechny kategorie, které jsou uvedené v tabulce (1). Např. deminutivum musí vážit přesně tři mory, platí to však jen pro základní tvary, tj. nominativ/akuzativ: *vlak* – *vláček*, ale *vláčeků*, *vláčkům*, *vláčkích* (čtyři mory); *had* – *háďe*, ale *háďete*, *háďata*, *háďatech* atd. (čtyři mory) a *háďatům* (pět mor); *kýbl* – *kyblík*, ale *kyblíku*, *kyblíky* atd. (čtyři mory) a *kyblíků*, *kyblíkům* (pět mor).

¹¹ Jde samozřejmě jen o úspěšné derivace: víme, že samotný mluvčí je schopen odvozovat, a skutečně také odvozuje, ale často výsledky nepřežijí, protože je ostatní mluvčí daného jazyka nepoužívají.

9. Derivace iterativ je záležitost synchronní – ale to nemusí nutně znamenat novočeská

Tento derivační vztah samozřejmě kdysi existoval. Mluvčí byli – a nadále jsou – schopni odvozovat. Co se časem mění, je mluvnice a její pravidla. Předpokládám, že v některém starším stavu češtiny vládlo nad iterativní derivací templatické omezení, ale v současnosti už ne. Jako pro jiné fonologické procesy tak i pro templatická omezení platí, že součástí mluvnice jsou jen po určitou dobu. Po této době vnímáme už jen jejich stopy, a čím více času uplyne, tím méně pravidelně jazyk tehdejší pravidla odráží. Do jazyka pak mohou vnikat tvary, které vypadají jako protipříklady tehdejšího pravidla.

Myslím, že v současné češtině jsou iterativa templaticky volná, stejně jako neiterativa i jiné kategorie. Odvozování iterativa současným mluvčím probíhá bez ohledu na templát. Současná mluvnice češtiny už samohláskovou váhu iterativ neomezuje.

Potvrzuje to i typicky české střídání samohlásek (nejvýraznější jsou *u – ou* a *o – á*), které se objevuje úplně pravidelně v iterativních dvojicích (např. *hodit – házet, pustit – pouštět*). Alternace *u – ou* je staročeského původu, *o – á* je ještě starší. O tom, že jsou v současném jazyce ještě živé, lze pochybovat. Samozřejmě vím, že mnoho lingvistů se mnou asi nebude souhlasit a že to, co tvrdím, má následky i jinde v mluvnici češtiny.

Ty, pro které je tento argument nepřijatelný, možná přesvědčí skutečnost, že iterativní omezení není pravděpodobně produktivní. Našel jsem jeden příklad (a bohužel jenom jeden) iterativní dvojice, u které máme záruku, že je vytvořena současným českým mozkem: *kliknout – klikat*. Kdyby templatické omezení platilo, bylo by to **klikat*.

Seznam obsahuje 19 iterativních dvojic, které nerespektují templatické pravidlo. Snad lze jejich výskyt vysvětlit právě tím, že jazyk už se nebrání dvoumorovým nebo čtyřmorovým iterativům. Navíc jsou „stará“ iterativa samostatnými lexikálními zápisy, a mají tedy samostatný vývoj. Proto se z tehdejších pravidelných tvarů mohou časem stát protipříklady: jazyk se už proti tomu neohrazuje. Předpokládám, že těchto protipříkladů přibude.

Nakonec je třeba upozornit na to, že každá derivace musí být vůči produktivitě či synchronní platnosti templatického omezení vyšetřena zvlášť. Fakt, že templatické síly už nad iterativy nemají moc, nám nic neříká o jejich synchronní platnosti při jiných derivacích, tj. u zdobnělin, komparativů atd.

10. Na závěr

V tomto článku se nejedná o žádnou teorii. Chci jen ukázat, že se v češtině setkáváme s templaticky omezenými gramatickými kategoriemi a že jich je poměrně hodně. Pojmy jako *mora*, *templát* či *váha templátu* tu jsou jen popisnými kategoriemi, které nemají žádný teoretický obsah (i když jinde, v určitých teoretických prostředcích, používané jsou).

Jistě se dá stejný nebo podobný jev popsat jinými kategoriemi, jak uvádí Ch. Bethin (2003) (používá feet „nožičky“). Templáty jsou považovány za

typický, nebo spíše výhradní typologický znak semitských (nebo afroasijských) jazyků. Tímto článkem chci také přispět k tomu, aby bylo uznáváno, že templatická struktura není typologický, ale skutečně gramatický jev v tom smyslu, že je v dispozici každého lidského jazyka.¹² Jestli ten který jazyk tuto možnost využívá či nikoliv, je už jiná otázka. F. Newmeyer (1998) správně tvrdí, že úkolem jazykovědy není popsat, jaké gramatické systémy jsou pravděpodobné, ale jaké jsou možné (tj. připuštěny lidskou jazykovou schopností).

Jak u iterativ, tak u jiných templatických kategorií se vyskytují protipříklady. Na první pohled se může zdát, že jich je velké množství; patří totiž k nejběžnějším slovům. To však nic nezaručuje. Musíme se pokusit vybudovat co nejobsáhlejší seznam slov dané kategorie, protože jinak se mineme se strukturou jazyka.

Na konci této studie nám zbývá několik otázek.

Jedna se týká počtu mor: Proč jazyk vyžaduje, aby templáty vážily tři mory spíše než dvě, čtyři či pět? Zdá se, že tři je kouzelné číslo. Na tuto otázku samozřejmě neexistuje jednoznačná odpověď. – Ale podíváme-li se opět na semitské jazyky, budeme už o něco méně překvapeni: normální (tzv. „zdravý“) kořen obsahuje tři souhlásky.

Další otázkou je, proč vytvořila čeština templatická omezení? K čemu slouží? V arabštině mají tato omezení jasnou funkci, neboť jsou úplným morfem: délka v příkladech v druhé sekci je jediný rozlišující znak. V češtině však nikoli: iterativní protějšky *sadit* - *sázet* se liší tematickou samohláskou (a stejné je to u jiných templatických kategorií). Nepotřebují tedy „pomoc“ kvantity. Proto se zdá, že templáty jsou v češtině nadarmo. Přesto existují. Vytvoří snad jazyk určitou strukturu po stránce signifiant jen ze zábavy?

Na sám závěr je poučné znovu připomenout, jak k samohláskové délce v češtině přistupovalo bádání od 19. stol. F. de Saussure (1915:23) tvrdí, že „le point de vue crée l'object“ [hledisko vytvoří objekt]. Asi má pravdu. Kdokoli se bude dívat na českou délku přes diachronii a intonaci, neuvidí vůbec nic. Potřebujeme synchronní, případně i semitské brýle, abychom mohli vnímat takovou gramatickou skutečnost, jakou jsou v češtině templáty.

¹² To potvrzuje také J. Brandão de Carvalho, který tvrdí, že templáty existují v portugalštině.

Dodatek: seznam 252 iterativních dvojic

X > 3 1. CVC s dloužením, 50 případů pít – píjet; vít – -víjet; bít – -bíjet; minout – míjet; hledět – -hlížet; vonět – -vánět; hasit – -hášet; platit – -plácet; pravít – -právět; razit – rážet; sadit – -sázet; tratit – -tráčet; svařit – svářet; valit – válet; vařit – -vářet; tlačit – -tláčet; jezdit – -jíždět; střelit – střílet; dělit – -dílet; klidit – -klízet; honit – -hánět; hodit – házet; chodit – -cházet; kotit – kácet; kojit – kájet; klonit – -klánět; klopit – -klápět; krojit – krájet; kročit – kráčet; močit – máčet; nosit – -nášet; pojit – pájet; robít – -rábět; točit – -táčet ; topit – -tápět; potopit – potápět se; tvořit – -tvářet; vodit – -vázet, -vádět; vozit – -vážet; zvonit – -zvánět; strojit – -strájet; začlonit – začlánět; kusit – -koušet; poručit – poroučet; pustit – pouštět; pudit – -pouzet; poručit – poroučet; sušit – -soušet; budit – -bouzet; myslit – -mýšlet	X > 5 1. CVC s dloužením, 56 případů lézt – -lězat; péci – -pékat; vléci – -vlékat; mést – -mítat; pomoci – pomáhat; číst – čítat; dřít – -dírat; začít – -čínat; říci – říkat; mřít – -mírat; přít – -pírat; stříť – stírat; třít – -tírat; otevřít – -vřít; zřít – zírat; všimnout si – všímat si; zdvihnout – zdvíhat; mihnout – míhat; stihnout – stíhat; svitnout – svítat; oživnout – ožívat; odplynout – odplývat; poskytnout – poskýtat; lehnout, ležet – léhat; zapomenout – zapominat; třesknout – třískat; vřesknout – vřískat; vybědnout – vybřídát; zřeknout se – zříkat se; zežehnout – zžíhat; vyslechnout – vyslýchat; chladnout – vychládat; ukradnout – ukrádat; uhodnout – hádat; poslechnout – poslouchat; jmout – jímat; pnout – -pínat; -dechnout – dýchat; dmout se – -dýmat se; hnout – hýbat; zamknout – -mýkat; schnout – -sychat; dotknout se – -týkat se; hasnout – -hasínat; usnout – usínat; letět – létat; vidět – vídat; běžet – -bíhat; slyšet – -slýchat; skočit – skákat; chopit – chápat; mluvit – -mlouvat; -slat – -sílat; žrát – -žírat; srát – -sírat
2. CVC bez dloužení: žádný případ	2. CVC bez dloužení: 13 případů padnout – padat; klapnout – klapat; seknout – sekát; zvednout – zvedat; blednout – -bledat; sedět – sedat; kleknout – klekat; běžet – běhat; chytnout – chytat; plivnout – plivat; bodnout – bodat; kopnout – kopat; puknout – pukat
3. CVVC bez krácení: 3 případy -bídnout – -bízet; hlásit – ohlašet; trousit – -troušet	3. CVVC bez krácení: 7 případů tlouci – -tloukat; růst – -růstat; líznout – lízat; -dřimnout – dřímat; mávnout – mávat; vládnout – -vládat; mládnout – omládat
4. CVVC s krácením: 2 případy vrátit – vracet; svítit – -svěcet	4. CVVC s krácením: 4 případy sáhnout – sahát; říznout – řezat; šlápnout – šlapat; táhnout – tahat
1. CVVC s krácením: 58 případů -přáhnout – -přahovat; sáhnout – -sahovat; šlápnout – -šlapovat; táhnout – -tahovat; líznout – -lizovat; říznout – -řezovat; píchnout – -pichovat; dýchnout – -dychovat; stoupnout, -stoupit – -stupovat; sázet – -sazovat;	2. CVC bez dloužení: 60 případů řínout se – -řínovat se; tisknout – -tiskovat; zdvihnout – -zdvihovat; dechnout – -dechovat; hnout – -hybovat; trhnout – -trhovat; křiknout, křičet – -křikovat; chytnout, chytit – -chycovat; tlačit – -tlačovat; patřit – -patřovat;

házet – -hazovat; -hájit – -hajovat; chválit – -chvalovat; shromáždit – shromažďovat; prázdnit – -prazdňovat; krášlit – -krašlovat; krátit – -kracovat; hlásit – -hlašovat; chránit – -chraňovat; pálit – -palovat; prášit – -prašovat; vážit – -važovat; vyjádřit – vyjadřovat; stínit – -stiňovat; blížit se – -bližovat se; nížit – -nižovat; tížit – -těžovat; citit – – -cit'ovat; třídít – -tříd'ovat; nitit – – -něcovat; zminít – -zmiňovat; sílit – – -silovat; umístít – -mist'ovat; navštívit – navštěvovat; -loučit – -lučovat; soužit – – -sužovat; koupit – kupovat; hloubit – – -hlubovat; kroutit – -krucovat; rmoutit – – -rmucovat; soudit – -suzovat; sloužit – – -sluhovat; kouřit – -kuřovat; dloužit – – -dlužovat; snoubit se – -snubovat se; sloučit – slučovat; brousit – -brušovat; trousit – -trušovat; úžit – -zužovat; výšit – -vyšovat; chýlit – -chylovat; rozptýlit – -rozptylovat; mýtit – -mycovat; tázat – – -tazovat; vázat – -vazovat; kázat – – -kazovat; žádat – -žadovat; skákat – – -skakovat	strašit – -strašovat; -pravít – -pravovat; plazit – -plazovat; zobrazít – zobrazovat; vařit – -vařovat; -mrázit – -mrazovat; – -tarasit – -tarasovat; řadit – -řad'ovat, – -řazovat; tratit – -tracovat; hradit – – -hrazovat; chladit – -chlazovat; sladit – – -slazovat; mastit – -mašť'ovat; černit – – -čerňovat; šlechtit – -šlecht'ovat; -mezit – – -mezovat; soustředít – -střed'ovat; kreslit – -kreslovat; cedit – -cezovat; střelit – – -střelovat; měřit – -měřovat; těšit – – -těšovat; -dědit – -děd'ovat; -svěcet – – -svěcovat; -činit – -čínovat se; -cizit – – -cizovat; kořistit – -kořist'ovat; klidit – – -klizovat; čistit – -čist'ovat; jistit – – -jišť'ovat; -lodit – -lod'ovat; plodit – – -plozovat; vodit – -vozovat; prosit – – -prošovat; hrozit – -hrožovat; hostit – – -hošť'ovat; prostit – -prošť'ovat; pozdit se – -požd'ovat se; clonit – -cloňovat; lomit – -lamovat; drtit – -drcovat; -hltit – – -hlcovat; tvrdit – -tvrzovat; ručit – – -ručovat; pudit – -puzovat; hustit – – -hušť'ovat; chytit – -chycovat; sytit – – -sycovat; hyzdit – -hyžd'ovat; myslit – – -myšlovat zast.
3. CVVC bez krácení: žádný případ	4. CVC s dloužením: žádný případ

LITERATURA

- BELIĆ, A. (1928): Zur westslavischen Akzentlehre. *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 5, s. 146-152.
- BETHIN, Ch. (1998): *Slavic Prosody. Language change and phonological theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BETHIN, Ch. (2003): Metrical Quantity in Czech: Evidence From Hypocoristics. In: Browne, W. & B. Partee ad. (eds.): *Formal Approaches to Slavic Linguistics* 11. The Amherst Meeting. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, s. 63-82.
- BRANDÃO DE CARVALHO, J. (2003): *Templatic morphology in the Portuguese verb*. Ms. University Paris 8.
- BULACHOVSKIJ, L. A. (1953): *Akcentologičeskij kommentarij k češskomu jazyku. Vypusk I: Obščie javlenija*. Kiev: Izdatel'stvo kyjivskogo universiteta.
- CARLTON, T. R. (1991): *Introduction to the phonological history of the Slavic languages*. Columbus, Ohio: Slavica.

- ČERNÝ, F. (1897-1900): Studie o české kvantitě. *Listy filologické*, 24, s. 343-354, 421-431; 27, s. 17-22.
- DOKULIL, M. (1967): Jména činitelská. In: Dokulil, M. & F. Daneš ad. (eds.): *Tvoření slov v češtině 2: Odvozování podstatných jmen*. Praha: Nakladatelství ČSAV, s. 13-124.
- DOKULIL, M. (1967a): Jména nositelů vlastnosti. In: Dokulil, M. & F. Daneš ad. (eds.): *Tvoření slov v češtině 2: Odvozování podstatných jmen*. Praha: Nakladatelství ČSAV, s. 281-406.
- GARDE, P. (1976): *Histoire de l'accentuation slave. 2 vols.* Paris: Institut d'Etudes Slaves.
- HALLE, M. (2001): On accent, stress and quantity in West Slavic. *Lingua*, 111, s. 791-810.
- HAVRÁNEK, B. & A. JEDLIČKA (1988): *Česká mluvnice*. Praha: SPN.
- JAGIČ, V. (1894): Mitteilungen zur Wiener Philologenversammlung. *Anzeiger für indogermanische Sprach- und Altertumskunde*, 3, s. 251-254.
- KOMÁREK, M. (1962): *Historická mluvnice česká I: Hláskosloví*. Praha: SPN.
- KORTLANDT, F. (1975): *Slavic Accentuation: A Study in Relative Chronology*. Lisse: de Ridder.
- KORTLANDT, F. (1978): A history of Slavic accentuation. *Lingua*, 44, s. 67-91.
- KORTLANDT, F. (1978): On the history of Slavic accentuation. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, 92, s. 269-281.
- KURYŁOWICZ, J. (1952): *L'accentuation des langues indo-européennes*. Wrocław: Ossolineum.
- KURYŁOWICZ, J. (1968): *Indogermanische Grammatik II: Akzent, Ablaut*. Heidelberg: Carl Winter.
- LAMPRECHT, A. & D. ŠLOSAR ad. (1986): *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN.
- LEHR-SPLAWIŃSKI, T. (1917): *Ze studjów na dakcentem słowiańskim*. Kraków: Akademia Umiejętności.
- LEHR-SPLAWIŃSKI, T. (1918): O prasłowiańskiej metatony. *Prace Komisji język. Akad. Umiejętności w Krakowie* 2, s. 18-24.
- LEHR-SPLAWIŃSKI, T. (1923): De la stabilisation de l'accent dans les langues slaves de l'Ouest. *Revue des Etudes Slaves*, 3, s. 173-192.
- LUNT, H. (1963): On the study of Slavic accentuation. *Word*, 19, s. 82-99.
- NEWMAYER, F. (1998): The irrelevance of typology for linguistic theory. *Syntaxis*, 1, s. 161-197.
- NONNEMACHER-PRIBIČ, E. (1961): *Die baltoslavischen Akzent- und Intonationsverhältnisse und ihr quantitativer Reflex im Slowakischen*. Wiesbaden: Harrassowitz.

- PANZER, B. (1991): *Die Slavischen Sprachen in Gegenwart und Geschichte. Sprachstrukturen und Verwandtschaft*. Frankfurt/Main: Peter Lang.
- PEDERSEN, H. (1905): Die nasalpräsentia und der slavische Akzent. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, 38, s. 297-425.
- PETR, J. (ed.) (1986): *Mluvnice češtiny 1*. Praha: Academia.
- SADNIK, L. (1959): *Slavische Akzentuation*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- SAUSSURE de, F. (1896): Accentuation lituanienne. *Anzeiger für indogermanische Sprach- und Altertumskunde*, 6, s. 157-166.
- SAUSSURE de, F. (1916): *Cours de linguistique générale*. Paris 1972: Payot.
- SCHEER, T. (2001): The Rhythmic Law in Czech: Vowel-final Prefixes. In: Zibatow, G. & U. Junghans ad. (eds.): *Current Issues in Formal Slavic Linguistics*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 37-48. Též na: <http://www.unice.fr/dsl/tobias.htm>
- SCHEER, T. (2003): The key to Czech vowel length: Templates. In: Kosta, P. & M. Rochoń (eds.): *Formal Description of Slavic Languages*, 4. Též na: <http://www.unice.fr/dsl/tobias.htm>
- SEDLÁČEK, F. (1910): K osudu praslovanských slabik dlouhých v češtině. *Listy filologické*, 37, s. 22-41.
- SHEVELOV, G. (1964): *A Prehistory of Slavic. The historical phonology of Common Slavic*. Heidelberg: Winter.
- STANG, Ch. (1957): *Slavonic Accentuation*. Oslo: Norske Videnskaps-Akademie.
- ŠAUR, V. (1995): K výkladu vývoje české vokální kvanity. In: Karlík, P. & J. Pleskalová ad. (eds.): *Pocet Dušanu Šlosarovi*. Boskovice: Albert, s. 91-96.
- TRÁVNÍČEK, F. (1912): K otázce české kvantity za raženou intonaci praslovanských dlouhých vokálů pod přízvukem. *Časopis pro moderní filologii a literatury*, 2, s. 3-9, 100-104, 196-201.
- TRÁVNÍČEK, F. (1921a): De la quantité en tchèque. *Revue des Etudes Slaves*, 1, s. 204-227.
- TRÁVNÍČEK, F. (1921b): Ke kvantitě mužských kmenů na -o-, -jo- a -u- v češtině. *Listy filologické*, 48, s. 101-111.
- TRÁVNÍČEK, F. (1921c): O kvantitě dvouslabičných aa- a jaa- kmenů s původním přízvukem na koncove a s praslovanskými dlouhými vokály. *Časopis pro moderní filologii a literatury*, 7, s. 14-18, 73-76, 150-152.
- TRÁVNÍČEK, F. (1925): K vývoji čes. kvantity. In: Horák, J. & M. Hýsek (eds.): *Sborník prací věnovaných profesoru Janu Máchalovi k sedmdesátým narozeninám*. Praha: Klub moderních filologů.
- TRÁVNÍČEK, F. (1935): *Historická mluvnice československá*. Praha: Melantrich.
- TRÁVNÍČEK, F. (1948-49): *Mluvnice spisovné češtiny*. Praha: Melantrich.

- VAILLANT, A. (1950): *Grammaire comparée des langues slaves. Tome 1: Phonétique*. Paris & Lyon: Institut d'Etudes Slaves.
- VÁŽNÝ, V. (1963): *Historická mluvnice česká II, 2: Tvaroslovi, Skloňování*. Praha: SPN.
- WIJK van, N. (1916): Zur sekundären steigenden Intonation im Slavischen, vornehmlich in ursprünglich kurzen Silben. *Archiv für Slavische Philologie*, 36, s. 321-377.
- WIJK van, N. (1922): Zum baltischen und slavischen Akzentverschiebungsgesetz. *Indogermanische Forschungen*, 40, s. 1-40.
- WIJK van, N. (1958): *Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme* (2. vyd.). 'S-Gravenhage: Mouton.

VOWEL LENGTH IN THE DERIVATIONAL MORPHOLOGY OF CZECH

One major typological feature that sets apart Czech and Slovak from other Slavic languages is the existence of contrastive vowel length in these languages. Czech vowel length has been extensively studied since the 19th century. However, no generalisation could be uncovered. Diachronically, it does not relate to either Indo-European or Common Slavic vowel length, nor does it show any stable kinship with Baltic tones and East/South Slavic accent. Vowel length in Czech is therefore reputed to be anarchic and unpredictable.

This article shows that a large part of alternations in vowel length, i.e. those that occur in the derivational morphology of the language, obeys a simple mechanism which is known from the Afro-Asiatic (Semitic) area: templates. That is, a certain amount of vocalic space is allocated to a given morphological and/or semantic category. If concatenation of underlying long and short vowels produces more morae than the template allows for, shortening is observed. If it produces less vocalic weight than the category at stake demands, lengthening ensues.

Derivational categories with templatic structure include iteratives, diminutives, comparatives and infinitives. In each case, the output of the derivation must possess a fixed vocalic weight. For example, diminutives must weigh exactly three morae, which means that a short root will lengthen when concatenated with the short allomorph *-ek* (*vлак – vláček*), while a long root shortens in presence of the long diminutive allomorph *-ík* (*kybl – kyblik*). The article focuses on iteratives: 252 iterative pairs are examined, of which 93 % turn out to follow the templatic regularity (an iterative must weigh exactly three morae, hence lengthening in *sadit – sázet*, against shortening in *výšit – vyšovat*).